

Bogusław Krasnowolski

dr hab., prof. UPJPII
Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie
ORCID: 0000-0002-7022-999X

Relacje miasto–wieś w lokacyjnych procesach osadniczych na obszarze Małopolski (2. poł. XIII–XIV wiek). Urbanistyka i architektura

Town–village relationships in charter-based settlement processes in Lesser Poland (between the second half of the thirteenth century and the fourteenth century): architecture and urban planning

Streszczenie

W studiach nad średniowiecznymi lokacyjnymi układami urbanistycznymi i ruralistycznymi w Małopolsce ważne są relacje między miastem a wsią, zwłaszcza: adaptowanie przez miasto fragmentu wsi z kościołem (il. 1); „wchłonięcie” wsi przez miasto (il. 2, 3); wydzielenie miasta ze starszej wsi (il. 4); osadzenie miasta jako elementu styczego do wsi (il. 5) lub na granicy dwóch wsi (il. 6); zakładanie wsi w obrębie uposażenia miejskiego (il. 7, 8); miasto jako centrum dóbr (il. 9). Ich znaczenie dla analizy piękna krajobrazu kulturowego jest nie do przecenienia.

Słowa kluczowe: urbanistyka średniowieczna, ruralistyka średniowieczna, Małopolska, krajobraz kulturowy, relacja miasto–wieś

Abstract

In studying charter urban and rural layouts, one should account for town–village relations: the adaptation of a fragment of a rural area with a church by the town (fig. 1); the ‘absorption’ of a village by a town (fig. 2,3); the isolation of a town from an older village (fig. 4); placing a town as an element in contact with a village (fig. 5) or at the border between two villages (fig. 6); founding villages within a town’s estate (fig. 7, 8); the town as the centre of an estate (fig. 9). Assets isolated this way are significant in analyzing the beauty of cultural landscapes.

Key words: medieval urban planning, medieval ruralism, Lesser Poland, cultural landscape, city–village relationship

Lokacyjne układy ruralistyczne i urbanistyczne rzadko odbierane są w kategoriach estetycznych: piękna i regularności. A walory te doceniano już w dobie ich kształtowania i wypełniania zabudową, o czym świadczy pierwsza w polskim prawodawstwie refleksja natury estetycznej w przywileju Kazimierza Wielkiego dla Krakowa z 1358 r.: „dummodo civitas in locis celebrius per inordinata edificia occupata non detureptur”¹. Badając procesy osadnicze, można dotknąć zatem pojęć zarówno funkcjonalności, jak i piękna zapisanego w krajobrazie.

Niniejszy artykuł stanowi rozwinięcie tez prezentowanych wcześniej przez autora². Interpretacje źródeł pisanych oparto na analizach Feliksa Kiryka³ i hasłach w *Słowniku historyczno-geograficznym województwa krakowskiego w średniowieczu*⁴.

W dotychczasowych badaniach nad układami przestrzennymi związanymi z osadnictwem na prawie niemieckim rzadko poruszano kwestie kompleksów osadniczych, koncentrując się na pojedynczych realizacjach. Rzadko również zwracano uwagę na relacje zachodzące pomiędzy lokowaniem wsi i miasta, a relacje te mogą przybierać różnorodne formy. W przypadkach wyprzedzenia lokacji miejskiej przez wiejską i układu urbanistycznego przez ruralistyczny niekiedy spotyka się częściowe „nakładanie” rozplanowania miasta na dyspozycję wsi, częściej – układ miejski styczny do wiejskiego. Można zaobserwować sytuację odwrotną: gdy lokacja miasta poprzedza lokację wsi, to wieś jest osadzana na obszarach, których miasto nie zagospodarowało. Niekiedy miasta i sąsiadujące z nimi wsie wytyczano w ramach jednolicie pomyślanej akcji osadniczej. Na uwagę zasługuje sytuacja, gdy lokacyjne miasto stawało się centrum dóbr, obejmujących liczne, otaczające go lokacyjne wsie. W niniejszych rozważaniach pominięto – jako odrębne zagadnienie – problematykę lokacyjnych miast powstających w oparciu o ośrodki przedlokacyjne.

Typowym zjawiskiem było **zajmowanie przez lokacyjne miasto fragmentu wcześniej lokowanej wsi wraz z kościołem**, stającym się miejską farą. Biskupi Sławków⁵, lokowany za panowania Bolesława Wstydliwego, zapewne „przejął” kościół parafialny z nieco wcześniej osadzonej wsi. Kazimierzowską lokację miasta Będzina (1358 r.) poprzedziła lokacja wsi (przed 1301 r.), w ramach której być może erygowano parafię. Podobnie mogło być w rycerskim Chrzanowie, gdzie najstarsze wzmianki o mieście (lokowanym zapewne za Władysława Łokietka lub Kazimierza Wielkiego) są późniejsze od informacji o parafii pojawiającej się w najstarszych spisach świętopietrza (1323–1325). W nieco wcześniejszy wiejski układ ruralistyczny (z którym wiązałyby

¹ Cyt. za: *Przywileje ustanawiające gminy miejskie wielkiego Krakowa (XIII–XVIII wiek)*, red. B. Wyrozumska, Kraków 2007, s. 32.

² B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 1–2, Kraków 2004; *idem*, *Układy przestrzenne miast prywatnych w Małopolsce. Wybrane przykłady*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych PAN” 2016, t. 77, s. 217–224.

³ F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XVI w. Województwo krakowskie (powiaty południowe)*, Kraków 1985; *idem*, *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie*, Kielce 1994.

⁴ *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu* [dalej: SHG]; zob. przypisy 10, 12, 19, 22.

⁵ F. Kiryk, *Miasto średniowieczne*, [w:] *Dzieje Sławkowa*, red. *idem*, Kraków 2001, s. 79–106.

się sytuacja kościoła parafialnego) zdaje się wpisane królewskie Krościenko⁶, lokowane w 1348 r. Podobnie przedstawiały się relacje między lokacyjną wsią a królewskim miastem w Proszowicach⁷ (domniemana lokacja wsi z centrum równoległym do rzeki Szreniawy, ze wzmiankowanym od pocz. XIV w. kościołem parafialnym, poprzedzająca lokację miasta w 1358 r.) i w Lanckoronie (il. 1) lokowanej ostatecznie w 1366 r. (po uprzednich nadaniach przywilejów). Podobnej kolejności domyślać się można w Szydłowie, lokowanym jako miasto przed 1329 r. We wszystkich tych miastach wcześniejszą od układu urbanistycznego genezę kościoła parafialnego dokumentuje jej sytuacja, wtórnie powiązana z układem urbanistycznym.

Osadzenie na surowym korzeniu miasta Częstochowy (nad Wartą), dokonane przez księcia Władysława Opolskiego w okresie 1370–1377, poprzedziło lokację dwóch wsi dzięki zezwoleniu Kazimierza Wielkiego (1356 r.): Częstochowy i Krowodrzy (Kawodrzy) po północnej i południowej stronie Jasnej Góry⁸.

Nietypowym przykładem relacji wieś–miasto zdaje się królewska Skawina⁹ (il. 2). Lokowana w 1364 r. „wchłonęła” trzy wsie: Stare i Nowe Babice¹⁰ oraz Pisary, których nazwy przetrwały jako określenia trzech miejskich niw rolnych, odnotowane m.in. na planie katastralnym z 1845 r.

Lokację królewskiego miasta Wolbromia (1327 r. lub bezpośrednio po tej dacie; il. 3) poprzedziły lokacje trzech wsi w latach 1311–1323: Łobzowa (stającego się przedmieściem; 75-łanowe uposażenie¹¹ przejęło miasto, zaś uposażenie tamtejszego kościoła – wolbromska parafia) oraz Dłużca i Lgoty¹² (z uposażeniami po 25 łanów)¹³. Podobnie mogło przedstawiać się osadzenie Żarnowca¹⁴ (między 1323 a 1340 r.), poprzedzone lokacjami wsi o charakterystycznych dla procesu lokacyjnego nazwach: Łany Wielkie, Średnie i Małe.

Wydzielenie miasta ze starszej lokacyjnej wsi, z przejściem części uposażenia rolnego i wytyczeniem układu urbanistycznego (il. 4), prezentują: Kłobuck (gdzie lokacja wsi miała miejsce zapewne już w XIII w., zaś miasta – na przełomie lat 30.

⁶ B. Krasnowolski, *Lokacyjny układ urbanistyczny Krościenka. Próba rekonstrukcji*, „Wierchy” 2011, t. 77, s. 135–146.

⁷ F. Kiryk, *Miasto średniowieczne*, [w:] *Proszowice. Zarys dziejów do 1939 roku*, Kraków 2000, s. 48–50.

⁸ J. Laberschek, *Nowe spojrzenie na początki miasta Częstochowy*, „Almanach Częstochowy” 1995, t. 7, s. 9–15; M. Antoniewicz, *Narodziny miasta*, [w:] *Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego*, t. 1, red. F. Kiryk, Częstochowa 2002, s. 119–146.

⁹ D. Kuśnierz-Krupa, *Skawina w średniowieczu. Zagadnienia urbanistyczno-architektoniczne*, Kraków 2012.

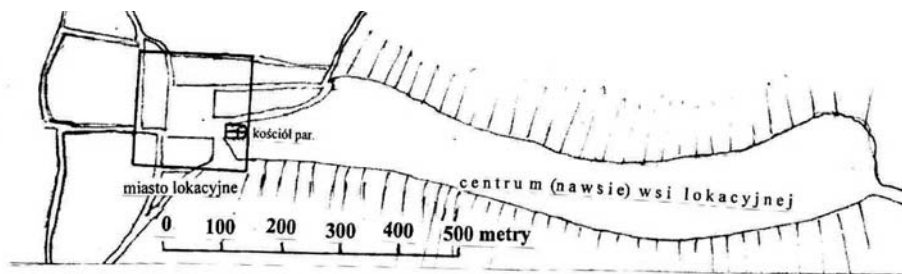
¹⁰ F. Sikora, *Babice Stare i Nowe* [hasło], [w:] SHG, cz. 1, z. 1, Wrocław 1980, s. 10.

¹¹ W Małopolsce operowano łanami frankońskimi o powierzchni 12 960 prętów. Wobec różnych wartości pręta (4,395–4,8 m) wielkości te mogły się różnić w poszczególnych realizacjach; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy...*, *op. cit.*, cz. 1, s. 137–142.

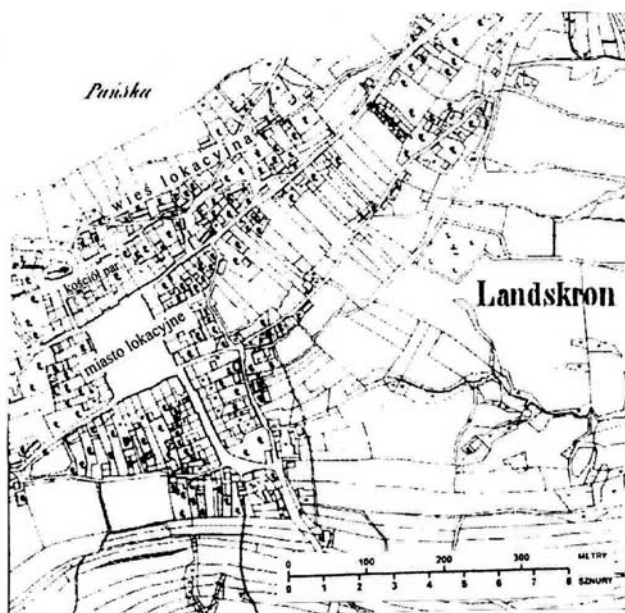
¹² J. Laberschek, *Nowe spojrzenie...*, *op. cit.*, s. 558–560; *idem*, *Lgota* [hasło], [w:] SHG, cz. 3, z. 3, Kraków 2000, s. 569–572; *idem*, *Łobzów* [hasło], [w:] SHG, cz. 3, z. 4, Kraków 2003, s. 958–962.

¹³ Całość kompleksu widoczna jest na planach starostwa wolbromskiego z lat ok. 1758–1832; Archiwum Państwowe w Radomiu, zbiory kartograficzne, Gubernia Radomska, sygn. 345, 345a.

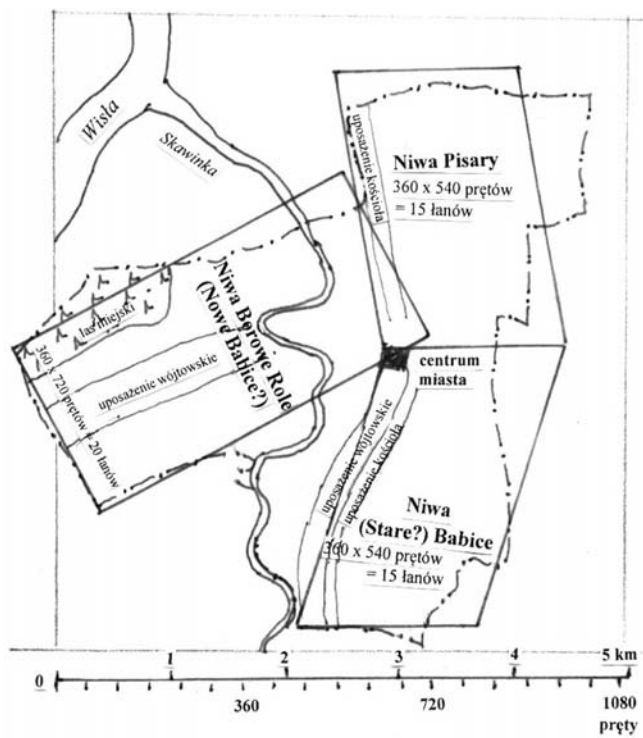
¹⁴ F. Kiryk, *Pozostałe miasta regionu olkuskiego*, [w:] *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*, t. 1, red. *idem*, R. Kołodziejczyk, Kraków 1978, s. 397–412.

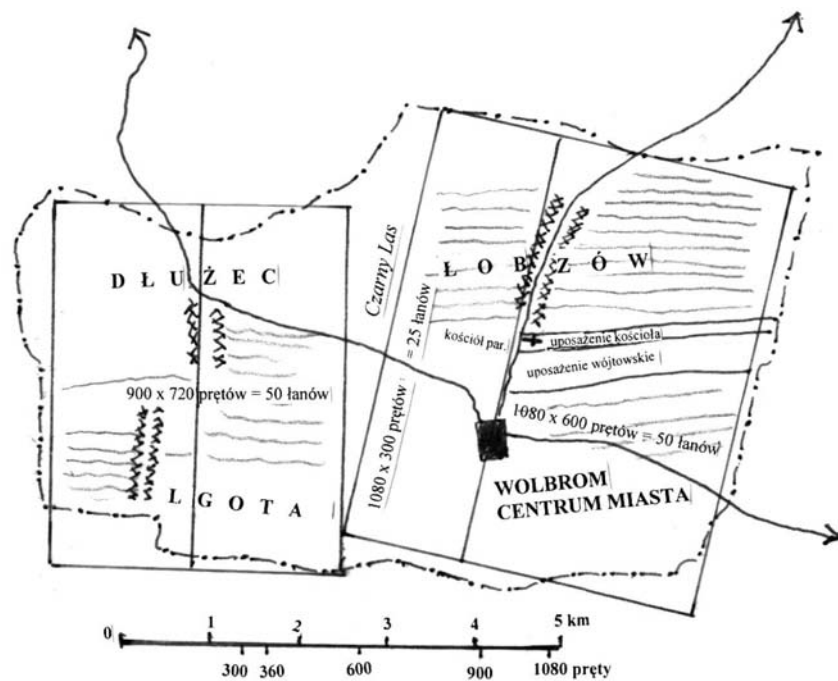
LANCKORONA
na planie katastralnym, 1845

Il. 1. Relacja między lokacyjnym układem ruralistycznym a lokacyjnym układem urbanistycznym, z włączeniem w ten ostatni wiejskiego kościoła parafialnego: Proszowice (schemat kolejności procesu osadniczego: wieś-miasto oraz analiza modularna układu urbanistycznego) i Lanckorona (analogiczna kolejność procesu osadniczego widoczna na planie katastralnym, 1845 r.). Wszystkie ilustracje: oprac. autor.

Il. 2. Skawina, niwy rolne jako adaptacja uposażeń wcześniej lokowanych wsi; granica wg planu katastralnego, 1845 r.

Il. 3. Zasady rozmierzenia Wolbromia z Łobzowem oraz Dłużca i Lgoty; granica kompleksu wg planów z XVIII i XIX w.

i 40. XIV w.)¹⁵, Żmigród Nowy (lokacja miasta z wydzieleniem z nieco wcześniej osadzonej rycerskiej wsi najpóźniej w latach 1325–1327)¹⁶ i Mszana (kazimierzowska lokacja miasta w 1346 r. na terenie wsi, funkcjonującej nadal jako Mszana Górna) oraz rycerska Dukla¹⁷ (osadzana w latach ok. 1380 – po 1402 r.).

Układ urbanistyczny jako element styczny do nieco wcześniejszego ruralistycznego (il. 5) dostrzec można w niewielkim królewskim Dębowcu (Dębowym Dziale) osadzonym przed 1349 r. w pobliżu kościoła wzmiankowanego od 1346 r. Podobnej kolejności domyślić się można w benedyktyńskim Tuchowie. Miasto osadzono w 1340 r. nieopodal położonej na przeciwległym brzegu rzeki Białej wsi, o lokacyjnej zapewne genezie, sięgającej może przywileju osadniczego udzielonego benedyktynom przez Leszka Czarnego w 1288 r. W pewnym sensie kolejność taką można widzieć w Nowym Sączu i w krakowskim Kazimierzu. Nowy Sącz¹⁸, miasto królewskie lokowane przez Wacława II Czeskiego w 1292 r., wytyczony został stycznie do biskupiej wsi Kamienica, funkcjonującej nadal jako przedmieście. Królewski Kazimierz osadzono w 1335 r. na zachodnim kompleksie ról wsi Bawół, lokowanej zapewne w latach 70. XIII w., włączonej w 1340 r. do Kazimierza. Ten krakowski „satelita” jest też przykładem zagospodarowania pozyskiwanego przez miasto arealów rolnych przez lokacyjne wsie, osadzone na terenie późniejszego Podgórza¹⁹.

Jednoczesność lokacji miasta i sąsiadujących z nim wsi prezentują królewskie Ciężkowice, osadzone na 150 łanach na podstawie kazimierzowskiego dokumentu z 1348 r. Wraz z lokacją do miasta włączono wsie: Boguniowice (dziś Bogoniowice; po stronie północno-zachodniej) i Ostruszę (od południowego wschodu)²⁰. Akcja mogła rozpocząć się wcześniej, skoro parafię erygowano w 1336 r. Regularny układ urbanistyczny wytyczano zapewne wraz z niemniej regularnymi układami ruralistycznymi i kompleksami ról o rozłogu łanowo-leśnym.

Niekiedy miasto zakładano na granicy nieco wcześniej wytyczonych wsi (il. 6). Taką kolejność można zaobserwować w Lipnicy Murowanej²¹, Tarnowie i Myślenicach. We wszystkich tych przypadkach miasto przejęło nazwę wsi, które stały się przedmieściami.

¹⁵ J. Laberschek, *W czasach piastowskich i jagiellońskich*, [w:] *Kłobuck. Dzieje miasta i gminy (do roku 1939)*, red. F. Kiryk, Kraków 1998, s. 102–104, 106–107.

¹⁶ B. Krasnowolski, *Między Wschodem a Zachodem. Studia nad historią i sztuką pogranicza polsko-łemkowskiego*, Toruń 2010, s. 65, 67–68.

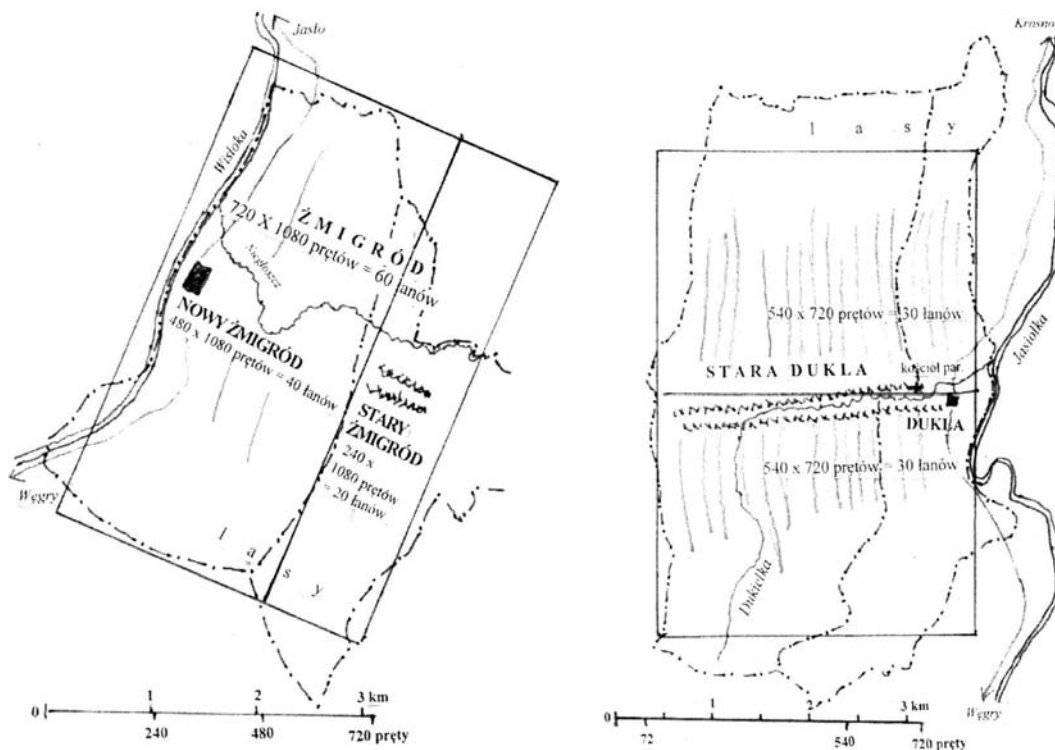
¹⁷ *Idem*, *Urbanistyka, architektura i sztuka Dukli, miasta prywatnego w górach*, „Wierchy” 2013, t. 79, s. 88–94.

¹⁸ F. Kiryk, *Początki miasta*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. 1, red. *idem*, Warszawa–Kraków 1992, s. 85–96; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Rozwój przestrzenny*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza...*, *op. cit.*, s. 97–120.

¹⁹ B. Krasnowolski, *Układ przestrzenny krakowskiego Kazimierza w w. XIV*, „Rocznik Krakowski” 1988, t. 54, s. 17–59.

²⁰ Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Ciężkowice* [hasło], [w:] SHG, cz. 1, z. 3, Wrocław 1985, s. 405–406; *eadem*, *Boguniowice* [hasło], [w:] SHG, cz. 1, z. 1, Wrocław 1980, s. 175.

²¹ S. Mateszew, *Osadnictwo i stosunki własnościowe do końca XVI w.*, [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Kraków 1980, s. 54.

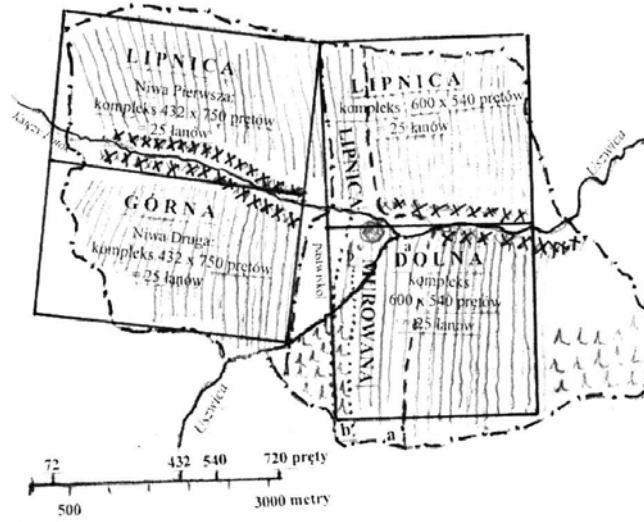

Il. 4. Wydzielenie miasta ze starszej lokacyjnej wsi, z przejściem części uposażenia rolnego: Żmigród Nowy i Dukla

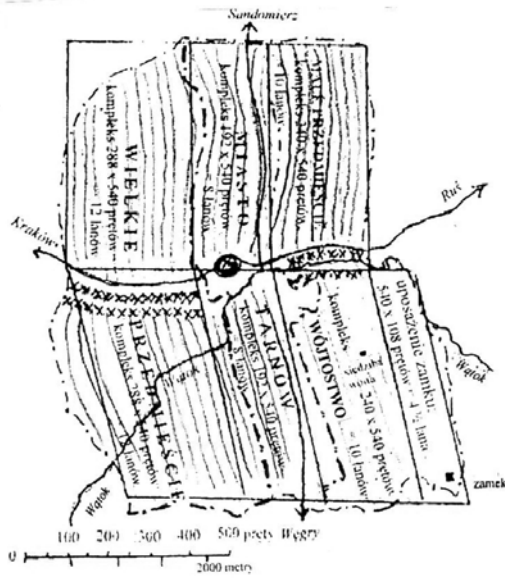

Il. 5. Układ urbanistyczny jako element styczny do starszego układu ruralistycznego: Dębowiec, Kazimierz, Nowy Sącz

LIPNICA MUROWANA

TARNÓW

MYŚLENICE

Il. 6. Miasto na granicy nieco wcześniej wytyczonych wsi: Lipnica Murowana, Tarnów, Myślenice

Wieś Lipnicę lokowano zapewne wkrótce przed 1326 r., wraz z erygowaniem parafii i fundacją kościoła. Otrzymała uposażenie 100 łanów, rozmiarzone w dwóch odrębnych kompleksach, po obu stronach dwuczłonowego nawisła, zlokalizowanego w dolinach potoków. Lokacja królewskiego miasta Lipnicy Murowanej (1326 r.) przyniosła wytyczenie układu urbanistycznego na granicy obu układów wiejskich.

Etapowe osadzanie prywatnego miasta Tarnowa – jako centrum kompleksu rycerskich dóbr – było dziełem Spicymira Leliwity²². Proces rozpoczął się w 1327 r. od pozyskania przezeń wsi Tarnów Wielki. W 1328 r. otrzymał od Władysława Łokietka Tarnów Mały i przeniósł obie wsie na prawo niemieckie. Wiązać z tym należy ukształtowanie łanowo-leśnych układów ruralistycznych, które wpisać można w czworoboki o łącznej powierzchni 60 łanów. Od tegoż roku na Górze Świętego Marcina przy południowej granicy uposażenia wzmiankowano zamek właściciela. W 1330 r. król zezwolił na lokację miasta na obszarze Wielkiego Tarnowa. Układ urbanistyczny wytyczono na wzniesieniu, na styku granic obu wsi.

Spicymir Leliwita odegrał też znaczącą rolę w lokacyjnym kształtowaniu królewskiego miasta Myślenice, fundując kościół parafialny. Procesy osadnicze, przebiegające w dwóch etapach następujących bezpośrednio po sobie, oparte były na przywileju królewskim z 1342 r. W pierwszym etapie założono dwie wsie o nazwie Myślenice, o typowych, łanowo-leśnych układach ruralistycznych, i wytyczono granice, które można wpisać w czworobok o powierzchni 100 łanów. Etap drugi – to wytyczenie miasta na granicy obu wsi. Analogię z Tarnowem stanowi też zamek, zlokalizowany na górze ponad miastem, wpisany w przewidziany we wspomnianym przywileju czterołanowy pas uposażenia wójtowskiego. W uposażeniu wójta znalazła się też rozmiarzona stycznie do Myślenic wieś Polanka, modelowy przykład łanowo-leśnego układu ruralistycznego.

Podobnym przykładem jest też królewski Grybów, lokowany w 1340 r. na podstawie kazimierzowskiego przywileju, na styku granic lokowanych wcześniej wsi: Białej Niższej i Wyższej oraz Siołkowej, z przejęciem ich 150-łanowego uposażenia.

Niektóre miasta **zagospodarowywały swe uposażenia ziemskie, zakładając na nich wsie** (il. 7, 8). Nie zawsze dochodziło to do skutku; Bochnia, osadzona według przywileju z 1253 r. na 260 łanach²³, zagospodarowała zaledwie 1/5 część tego terenu; staraniem wójtów po wschodniej i zachodniej stronie miasta osadzono Podedworze (z warownym gródkiem wójta?) i Chodnice²⁴. W przeciwieństwie do Bochni lokowany w 1286 r. Sandomierz zdołał zagospodarować swe dwustułanowe uposażenie; w jego granicach powstawały średniowieczne wsie miejskie²⁵.

²² W. Dworzaczek, *Leliwici tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego. Wiek XIV-XV*, Warszawa 1971, s. 11, 65–67, 78; B. Krasnowolski, *Układy przestrzenne miast...*, op. cit., s. 219–222.

²³ Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Bochnia*, [hasło], [w:] SHG, cz. 1, z. 1, Wrocław 1980, s. 150–166; F. Sikora, *Chodnice* [hasło], [w:] SHG, cz. 1, z. 2, Wrocław 1985, s. 349–351.

²⁴ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Lokacja miasta i wójtostwa (1253). Próba nowej interpretacji lokacyjnego układu urbanistycznego*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich* [dalej: AHM], t. 5 *Małopolska*, z. 4, *Bochnia*, red. Z. Noga, Toruń–Kraków 2016, s. 7.

²⁵ B. Krasnowolski, *Układ urbanistyczny lokacyjnego Sandomierza (1286) – analiza modułarna*, [w:] AHM, t. 5, *Małopolska*, z. 2, *Sandomierz*, red. Z. Noga, Sandomierz–Kraków, s. 9; idem, *Przekształcenia*

Nowy Sącz otrzymał uposażenie rolne o powierzchni 72 łanów i dodatkowo 100 łanów, w których obrębie miasto i wójt zakładać mieli wsie²⁶. W rezultacie w granicach tych 72 łanów, na terenie dawnych ról miejskich, rozwinęły się Roszkowice, Załubińcze i Gołąbkowice, zaś w granicach 100 łanów – wsie miejskie (Piątkowa i Paszyn) oraz wójtowskie (Mystków, Kunów z późniejszą Jamnicą i Falkowa). Większość z nich zachowała do dzisiaj łanowo-leśne układy ruralistyczne.

Jaśło²⁷ w dobrach cystersów z Koprzywnicy osadzono na 60 łanach zapewne po 1262 r. (ok. 1268 r.?) na podstawie przywileju Bolesława Wstydlwego. W obrębie tego areal kształtowano później wsie: Kaczorowy (regularnie rozmierzone), Kowalową (dziśjsza nazwa: Kowalowy), Gorajowice i Ulaszowice.

Niewielkie królewskie Jaśliska²⁸ osadzone zostały przez Kazimierza Wielkiego na rozległym terenie (200 łanów) lokowanej trzy lata wcześniej wsi Hryciowa Wola (Dalio-wa). Część uposażenia zajęty później wsie Posada Jaśliska i Wola Niżna.

Podobnym przykładem jest niewielki królewski Osiek (Jasielski), osadzony na podstawie kazimierzowskiego przywileju z 1365 r. Spośród przewidzianych tu 100 łanów miasto zagospodarowało 30, zaś na pozostałych osadzono – na podstawie tegoż przywileju – miejskie wsie Zawadkę Osiecką i Kłopotnicę.

Lokacyjne miasta bywały centrami dóbr, w których rozwijano osadnictwo wiejskie. Przykładem jest działalność księżnej Kingi jako „pani sądeckiej”, od lokacji Sącza (późniejszego Starego; w okresie 1257–1273), kontynuowana do XIV w. przez ufundowany przez nią w 1280 r. klasztor Klarysek²⁹.

Zakrojone na szeroką skalę działania prowadzone były w dobrach rycerskich. Wy-różniają się poczynania Spicymira Leliwity³⁰ (il. 9). Wspomniane królewskie zezwolenie na założenie miasta Tarnowa z 1330 r. dotyczyło też przeniesienia na prawo niemiec-kie okolicznych wsi, które otrzymały łanowo-leśne układy ruralistyczne. Kompleks ten po wschodniej i południowo-wschodniej stronie miasta utworzył Skrzyszów (przywilej sołecki na osadzenie tej wsi na terenie leśnym wydał Spicymir w 1333 r.), Łękawicę, Szynwałd (Mnich) i Porębę (Radlna); po stronie północno-zachodniej znalazła się Kli-kuszowa (Kayserwald), osadzana w 1342 r. Zapewne przed 1350 r. Spicymir erygował

urbanistyczne i architektoniczne Sandomierza do najazdu szwedzkiego w 1655 roku, [w:] *Sandomierz. Mia-sto fascynującej przeszłości*, red. F. Kiryk, R. Chyła, Kraków 2019, s. 146–149.

²⁶ K. Dziwik, *Majętność ziemską Nowego Sącza w wiekach średnich*, „Rocznik Sądecki” 1960, t. 4, s. 53–70.

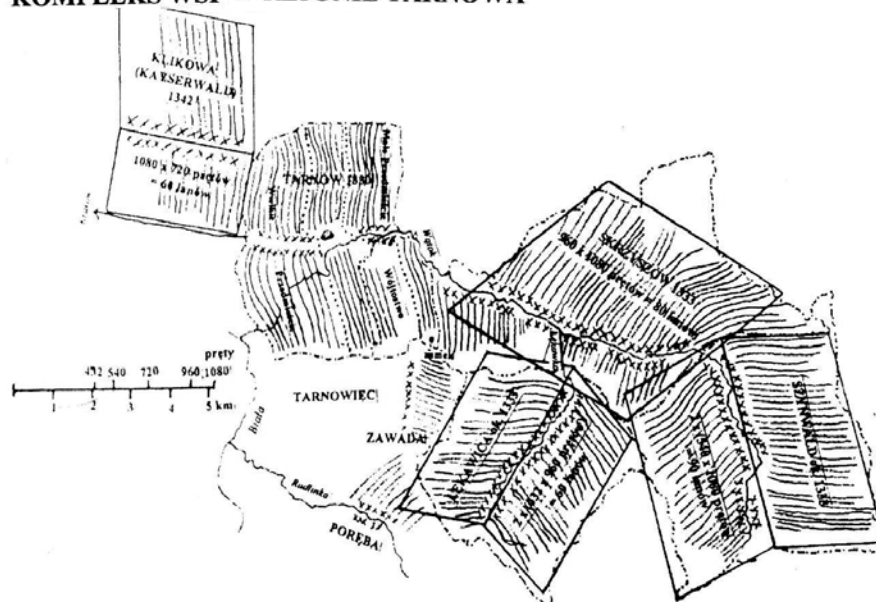
²⁷ A. Kamiński, *Z przeszłości Jaśła. Lata 1370–1520*, [w:] *Studia z dziejów Jaśła i powiatu jasielskiego*, red. J. Garbacik, Kraków 1964, s. 115–142; B. Krasnowolski, *Między Wschodem a Zachodem...*, *op. cit.*, s. 62–63; Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Jaśło* [hasło], [w:] SHG, cz. 2, z. 2, Wrocław 1989, s. 253–264.

²⁸ A. Fastnacht, *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340–1650*, Wrocław 1962, s. 143; B. Krasnowolski, *Między Wschodem a Zachodem...*, *op. cit.*, s. 73–75; Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Jaśliska* [hasło], [w:] SHG, cz. 2, z. 2, Wrocław 1989, s. 272–273.

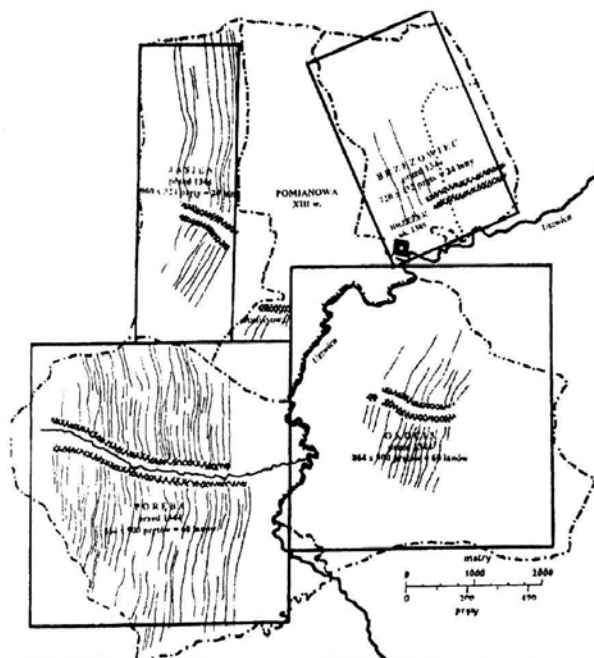
²⁹ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Historia i rozwój przestrzenny*, [w:] AHM, cz. 5: *Małopolska*, z. 8: *Stary Sącz*, Toruń–Kraków 2018, s. 14–15.

³⁰ W. Dworzaczek, *Leliwici tarnowscy...*, *op. cit.*, s. 78–83; B. Krasnowolski, *Układy przestrzenne miast...*, *op. cit.*, s. 219, 223.

KOMPLEKS WSI W REJONIE TARNOWA

KOMPLEKS WSI W REJONIE BRZEŻKA (BRZESKA)

Il. 9. Miasto jako centralny element rodowego kompleksu osadniczego Leliwitów: Tarnów i Brzesko (Brzeżek)

w Łękawicy, Porębie, Skrzyszowie i Szynwałdzie parafie³¹. Jedność tego kompleksu dóbr – a także organizacji kościelnej – zaakcentowano w 1416 r., gdy parafie te poddały władzy prepozytów tarnowskich, powiązanych z właścicielami Tarnowa i sprawującymi prawo patronatu³².

W okresie zbliżonym do kształtowania Tarnowa Spycimir pozyskał tereny nad Uswicą³³ w sąsiedztwie istniejącej od XIII w. rycerskiej wsi Pomianowa. Do 1344 r. osadził tu cztery wsie o łanowo-leśnych układach ruralistycznych: Brzezowiec, Jasień, Porębę (Spytkowską) i Okocin (późniejszy Okocim). Kolejnym etapem była lokacja miasta Brzeżek (dziś Brzesko) z uposażeniem wydzielonym z Brzezowca; mógł to być rezultat przywileju królowej Jadwigi z 1385 r., która przeniosła wsie i miasta Spytkę z Melsztyna (1364–1399) na prawo niemieckie.

Szeroką akcją osadniczą na Podkarpaciu rozwijali Gryfici. Centrum ich dóbr była Bobowa, lokowana przed 1346 r., ze stycznością do układu urbanistycznego sytuacją warownej siedziby właściciela. Podobna sytuacja miała miejsce w Gorlicach, lokowanych zapewne w latach 50. XIV w. staraniem nobilitowanego mieszczanina krakowskiego Dzierżawa Karwacjana oraz – zapewne – w Szymbarku, miasta dzisiaj zanikłego, centrum dóbr Pieniążków³⁴.

Doba lokacji miast i wsi na prawie niemieckim odcisnęła czytelne do dzisiaj piętno na krajobrazie ziem piastowskich. Istotnymi elementami tego krajobrazu, decydującymi o jego pięknie, są ostro rysujące się granice miejskich i wiejskich zespołów osadniczych, dominanty w postaci kościołów i niekiedy zamków, regularny rozłóg ról, kompleksy lasów i łąk. Walory te, rozpatrywane w kontekście całych, powiązanych kompleksów osadniczych, winny stać się przedmiotem opracowań studialnych, służących zarówno identyfikowaniu i rejestrowaniu owych wartości, jak i ich ochronie.

Bibliografia

- Antoniewicz M., *Narodziny miasta*, [w:] *Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego*, t. 1, red. F. Kiryk, Częstochowa 2002, s. 119–146.
- Beiersdorf Z., Krasnowolski B., *Historia i rozwój przestrzenny*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich*, t. 5, *Małopolska*, z. 8, *Stary Sącz*, red. Z. Noga, Toruń–Kraków 2018, s. 11–16.
- Beiersdorf Z., Krasnowolski B., *Lokacja miasta i wójtostwa (1253). Próba nowej interpretacji lokacyjnego układu urbanistycznego*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich*, t. 5: *Małopolska*, z. 4: *Bochnia*, red. Z. Noga, Toruń–Kraków 2016, s. 6–8.
- Beiersdorf Z., Krasnowolski B., *Rozwój przestrzenny*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. 1, red. F. Kiryk, Warszawa 1992, s. 97–120.
- Dworzaczek W., *Leliwici tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego. Wiek XIV–XV*, Warszawa 1971.

³¹ B. Kumor, *Prepozytura tarnowska*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1966, t. 12, s. 236–238, 241–242, 245–249.

³² W. Dworzaczek, *Leliwici tarnowscy...*, *op. cit.*, s. 199.

³³ *Ibidem*, s. 81; B. Krasnowolski, *Układy przestrzenne miast...*, *op. cit.*, s. 237.

³⁴ B. Krasnowolski, *Między Wschodem a Zachodem...*, *op. cit.*, s. 63–66, 75–76.

- Dziwik K., *Majętność ziemska Nowego Sącza w wiekach średnich*, „Rocznik Sądecki” 1960, t. 4, s. 53–70.
- Fastnacht A., *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340–1650*, Wrocław 1962.
- Kamiński A., *Z przeszłości Jasła. Lata 1370–1520*, [w:] *Studia z dziejów Jasła i powiatu jasielskiego*, red. J. Garbacik, Kraków 1964, s. 115–142.
- Kiryk F., *Miasto średniowieczne*, [w:] *Dzieje Sławkowa*, red. *idem*, Kraków 2001, s. 79–106.
- Kiryk F., *Miasto średniowieczne*, [w:] *Proszowice. Zarys dziejów do 1939 roku*, red. *idem*, Kraków 2000, s. 47–91.
- Kiryk F., *Początki miasta*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. 1, red. *idem*, Warszawa–Kraków 1992, s. 85–96.
- Kiryk F., *Pozostałe miasta regionu olkuskiego*, [w:] *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*, t. 1, red. *idem*, R. Kołodziejczyk, Kraków 1978, s. 397–412.
- Kiryk F., *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XVI w. Województwo krakowskie (powiaty południowe)*, Kraków 1985.
- Kiryk F., *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie*, Kielce 1994.
- Kiryk F., Rajman J., *Miasta ziemi siewierskiej*, [w:] *Siewierz, Czeladź, Kozięgłowy. Studia z dziejów księstwa siewierskiego*, red. *idem*, Katowice 1994, s. 297–299.
- Krasnowolski B., *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 1–2, Kraków 2004.
- Krasnowolski B., *Lokacyjny układ urbanistyczny Krościenka. Próba rekonstrukcji*, „Wierchy” 2011, t. 77, s. 135–146.
- Krasnowolski B., *Między Wschodem a Zachodem. Studia nad historią i sztuką pogranicza polsko-łemkowskiego*, Toruń 2010.
- Kumor B., *Prepozytura tarnowska*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1966, t. 12, s. 205–288.
- Krasnowolski B., *Przekształcenia urbanistyczne i architektoniczne Sandomierza do najazdu szwedzkiego w 1655 roku*, [w:] *Sandomierz. Miasto fascynującej przeszłości*, red. F. Kiryk, R. Chyła, Kraków 2019, s. 135–156.
- Krasnowolski B., *Układ przestrzenny krakowskiego Kazimierza w w. XIV*, „Rocznik Krakowski” 1988, t. 54, s. 17–59.
- Krasnowolski B., *Układ urbanistyczny lokacyjnego Sandomierza (1286) – analiza modułarna*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich*, t. 5: *Małopolska*, z. 2: *Sandomierz*, red. Z. Noga, Sandomierz–Kraków 2014, s. 8–9.
- Krasnowolski B., *Układy przestrzenne miast prywatnych w Małopolsce. Wybrane przykłady*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych PAN” 2016, t. 77, s. 217–224.
- Krasnowolski B., *Urbanistyka, architektura i sztuka Dukli, miasta prywatnego w górach*, „Wierchy” 2013, t. 79, s. 87–114.
- Kuśnierz-Krupa D., *Skawina w średniowieczu. Zagadnienia urbanistyczno-architektoniczne*, Kraków 2012.
- Laberschek J., *Dłużec* [hasło], [w:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. 1, z. 3, Wrocław 1985, s. 558–560.
- Laberschek J., *Lgota* [hasło] [w:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. 3, z. 3, Kraków 2000, s. 569–572.
- Laberschek J., *Łobzów* [hasło], [w:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. 3, z. 4, Kraków 2003, s. 958–962.
- Laberschek J., *Nowe spojrzenie na początki miasta Częstochowy*, „Almanach Częstochowy” 1995, t. 7, s. 9–15.

- Laberschek J., *W czasach piastowskich i jagiellońskich*, [w:] *Kłobuck. Dzieje miasta i gminy (do roku 1939)*, red. F. Kiryk, Kraków 1998, s. 85–159.
- Leszczyńska-Skrętowa Z., *Bochnia* [hasło], [w:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. 1, z. 1, Wrocław 1980, s. 150–166.
- Leszczyńska-Skrętowa Z., *Boguniowice* [hasło] [w:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. 1, z. 1, Wrocław 1980, s. 175.
- Leszczyńska-Skrętowa Z., *Ciężkowice* [hasło], [w:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. 1, z. 3, Wrocław 1985, s. 405–406.
- Leszczyńska-Skrętowa Z., *Jasło* [hasło], [w:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. 2, z. 2, Wrocław 1989, s. 253–264.
- Leszczyńska-Skrętowa Z., *Jaślika* [hasło], [w:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. 2, z. 2, Wrocław 1989, s. 272–273.
- Mateszew S., *Osadnictwo i stosunki własnościowe do końca XVI w.*, [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Kraków 1980.
- Przywileje ustanawiające gminy miejskie wielkiego Krakowa (XIII–XVIII wiek)*, red. B. Wyrozumska, Kraków 2007.
- Sikora F., *Babice Stare i Nowe* [hasło], [w:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. 1, z. 1, Wrocław 1980, s. 10.
- Sikora F., *Chodenice* [hasło], [w:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. 1, z. 2, Wrocław 1985, s. 349–351.

